

Ədəbi və ictimai fəaliyyətlə bərabər bir çox elmi əsərlərə də imza atan böyük mütəfəkkir Abbasqulu ağa Bakıxanovun bu gün də öz araşdırmasını gözləyən əsərlərindən biri "Əsrarül-məlaküt", yəni, "Kainat sirləri" əsəridir.

Osmanlı sultanına təqdim olunan əsər

Əsər bugünədək öz layiqli dəyərini almayıb. XIX əsrin 20-ci illərində dövlət əhəmiyyətli eza-miyyətdən istifadə edərək, bir çox Baltik ölkələrini gözən və coğrafi səyahət xarakterli əsərlər yazan A.Bakıxanov qələmini elmi astronomik mövzuda da sınayıb. Polşaya səfəri zamanı böyük alim, astrofizika sahəsində inqilabi kəşflərin müəllifi, heliosentrik nəzəriyyəsinin banisi Nikolay Kopernikin ev muzeyində olur. Onun, demək olar ki, bütün əsərləri ilə tanış olan Bakıxanov alim-dən təsirlənərək "Kainatın sirləri" adlı əsərini yazır. Bakıxanovun uğuru ondan ibarət olur ki, təkcə elmi nəzəriyyə və quru riyazi hesablamalar, quru faktlarla kifayətlənmir. Bir Şərq filosofu kimi onları İlahi məntiqlə əlaqələndirir. Beləliklə də, elmlə fəlsəfənin vəhdətinə nail olur. O, qismən də olsa, Yer kürəsinin qarşılaşacağı potensial təhlükələri şərh edir. Hətta deyilənlərə görə, əsəri, Osmanlı sultanı Əbdülməmidə ona qarşı yaranacaq təhlükələrdən xəbərdar olması məqsədilə təqdim etmək istəyir.

Kainatın sirr dolu fəlsəfəsi

Abbasqulu ağa Bakıxanov əsərdə kainat sirləri və bu sirlərin bətnində cəm olan fəlsəfədən danışır. Avropanın nəhəng alimləri Kepler və Nyutonun fizika elmi tarixində partlayış edən nəzəriyyələrini də bu İlahi hikmətlə əsaslandırır. Keplerin nəzəri astrofizikanın əsasını təşkil edən 3 qanunu burada Şərq hikməti ilə ustalıqla əlaqələndirilir. XVII əsrdə Keplerin yerin günəş ətrafında hərəkətini izah edən üç qanunu Bakıxanov üçün çox gözəl bir material, elmi mənbə rolunu oynayır. Ulduzların, milyardlarla səma cisimlərinin, "Süd yolu" qalaktikasının və milyonlarla bu kimi qalaktikanın təşkil etdiyi Vahid Kainat sisteminin necə tənzimləndiyini göstərmək üçün o, Kepler qanunlarını əsas kimi nümunə göstərir. Keplerin Yerin Günəş boyunca elleptik hərəkətini Bakıxanov, İlahi hikmətin elmi əsası kimi səciyyələndirir:

"Adamın başına belə bir fikir gələr: görəsən bu müxtəlif hərəkətlərin bir-birinə uyğun gəlməsinə hansı təbii səbəb, onlardakı nizamın sabit olması üçün nə kimi qayda vardır?

Hicri təqvimə və XI əsrin (XVII əsr - red) görkəmli alimləri Kepler və Nyuton bu suallara ən yaxşı cavab vermişlər. Birincisi – səbəbi, o biri – nəticəni əldə etmişdir.

Bu qanunlar üçdür: 1) Planetlərin orbitləri dəyirmi yox, ellipsvarıdır. O, bu qanunu Yerin Günəş ətrafında dövr edərəkən çəuba nisbətən şimal tərəfdə 9 gün çox olmasına əsaslanaraq kəşf etmişdir.

Buna görə də Günəş şimal tərəfdə qış olarkən Yerə yaxın olur. Sonra Kepler başqa planetlər və onların peyklərinin orbitlərində də bunu aşkara çıxarmışdır".

Bakıxanov elmi əsərə iki nəzəriyyənin müqayisəsi istiqamətindən yanaşır. Həmin nəzəriyyələrdən birincisi antik dövr yunan alimi Ptolemeyin yer haqqındakı nəzəriyyəsidir.

Ptolemeyin Yerin hərəkəti barəsindəki nəzəri fikirləri Bakıxanov qəti razi salmır. Çünki həmin nəzəriyyə yerin sükunətdə olması və Günəşin onun ətrafında fırlanması kimi xarakterizə olunur. Bakıxanov bu məntiq qane etmir. Çünki yunan hegemonluğu nəticəsində az qala bütün dünyada Yer hərəkətinin əsas formulu kimi sınıdılan bu nəzəriyyə elmi əsasdan kənar olduğu üçün İlahi hikməti də əks etdirmirdi.

Konkret dəlillər gətirən və xüsusi riyazi hesablamalara söykənən Bakıxanov öz arqumentlərini dahi polşalı alim Nikolay Kopernikin Heliosentrik nəzəriyyəsi ilə əsaslandırır.

Heliosentrik nəzəriyyə

Orta əsr Avropasında yerin hərəkəti barədə ilk dolğun nəzəriyyə olan Heliosentrik nəzəriyyəni Bakıxanov kainatın əsas dövrü qanunu kimi təsvir edir. 1543-cü ildə Kopernik tərəfindən kəşf edilən və astronomiya tarixində inqilab sayılan Heliosentrik nəzəriyyəyə əsasən Yer öz oxu ətrafında və digər planetlərlə birlikdə günəş ətrafında fırlanır. Bu iddia kilsənin - Yer kainatın mərkəzidir - tezisinə qarşı olduğundan fəlsəfi və dini çevrələrdə böyük hay-küy qopardı. Kopernikin iddiası bu idi ki, onun sistemi hesablamaları asanlaşdırır.

O, həmçinin planetlərin Günəş ətrafındakı tam dövr və onların günəşə qədər olan məsafələrini astronomik vahid olaraq hesablamışdı.

Bu hesablamalar Bakıxanovun "Kainatın sirləri" əsərində ortaya qoyduğu dəlillər idi:

"Astronomiya elmində iki nəzəriyyə vardır: bunlardan biri rumlu Ptolemeyin nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə Yerin sükunətdə olması, Günəşin isə onun ətrafında fırlanmasına əsaslanır. O biri isə polşalı Kopernikin nəzəriyyəsidir ki, birincinin əksinədir. Hər ikisinin milliyyətə bizdən fərqli olduğunu xüsusi nəzərə almaqla əqli qavrayışların təqlidinə yol verilməməsi, aqlın üstün tutduğu və şəriətə uyğun gələn şeyi götürməyi zəruri edir və öz dediklərini üstün tutaraq haqlı olduqlarını iddia edənlərin təqlidindən çəkinməyi lazım bilir. Birincidən fərqli olaraq o biri nəzəriyyənin qəti həndəsi dəlillərlə təsdiq edildiyini, hədis və ayələrlə təsbit oluna bildiyini görərək, sonuncu peyğəmbərlik sahibinin hicrətindən coğrafiya elminə aid kitabının riyaziyyat bölməsindən olan müqəddimə, üç fəsil və nəticədən ibarət kiçik bir risalə yazdım. Allahdan bu işi yaxşı başa catdırmağımı diləyirəm".

Dövlət qulluqçusu olmasına baxmayaraq ensiklopedik bilik daşıyıcısı kimi yetişən Bakıxanovun da bu əsəri o səbəbdən yazılır.

Əsər 3 hissəlidir. On bir fəsildən ibarət olan birinci hissə Yer in hərəkəti haqqındadır. Amma fəsillərin sayından da göründüyü kimi, burada tək Yer in hərəkəti yox, eləcə də onun forması, dövrüliyi, iqlimi, qütbləri, üfüqləri, meridian və paralelləri barədə geniş məlumat verilir. Əsərin əsas qayəsi isə ikinci hissədə üzə çıxır. "Göy cisimləri haqqında" adlanan bu hissə beş fəsildən ibarətdir. Kainatın sirləri, ulduz partlayışı, qalaktikalararası toqquşmalar da bu hissədə əks olunur. Onların bəzilərini ilk dəfə olaraq Abbasqulu ağa elmi əsaslarla sistemləşdirib riyazi üsullarla hesablayaraq dəqiq qənaətə gəlib.

Göy cisimləri bölməsində Ayın vəziyyəti, Günəşin hərəkəti, planetlərin yerləşmə ardıcılığı və onların Günəş ətrafında hərəkəti müfəssəl şərh olunub. Əsasən astronomik hesablamalara əsaslanan bu şərhərdə İlahi hikmət məqamı gizli fon kimi özünü qoruyub saxlaya bilir. Bakıxanov hər hesablama nəticəsində gəldiyi qənaəti məhz bununla əsaslandırır. Ulduzların sirləri adlı fəsildə bu məqam özünü daha çox büruzə verir:

Göründüyü kimi, o, burada əsərin yazılma səbəbini izah edir. Kainat elminə aid Şərq dünyasında o qədər də müfəssəl əsərlərin yazılmaması və insanların bundan xəbərsizliyini əsas gətirərək, Bakıxanov bu sahədə də qələmini sınayır. Onun başqa bir missiyası da Şərq dünyasını xəbərdar etmək idi. Avropa Şərqdən oğurladığı elm, fəlsəfə, mədəniyyətin işığından tutaraq kainat sirlərini kəşf etdiyi halda, Şərq dünyası XIX əsrdə belə bu məsələlərə girişə bilmir.

"Səmada görünən ağ ləkələr uzaq kəhkəşanlardır. Herşel məşhur teleskopu ilə bunları kəşf edərək demişdir ki, sayı 3000-ə çatan bu ləkələr parlaq nöqtələrdən ibarətdir. Əgər adıçəkilən yaxın kəhkəşan indiki yerinə nisbətən bizdən 2000 dəfə uzaqda yerləşsəydi, onda o da həmin ləkələr kimi görünərdi. Ehtimal olunur ki, onların arxasında göz və alətlə görünməsi mümkün olmayan saysız-hesabsız kəhkəşanlar gizlənidir".

Qeydin altında çox gizli mətləblər yatır. Müəllif Yer kürəsinin nə qədər kiçik bir mexanizm olmasını diqqətə çatdıraraq, onu Allahın tənzimləyici qüvvəsi sayəsində özündən milyonlarca böyük olduğu qalaktikada necə qərar tutmasını nümayiş etdirir. Təhlükə məqamını təsvir metodu da bu qeyddən yan keçmir. Bakıxanov sayı-hesabı bilinməyən ulduz yığınının birsaniyilik qeyri-müntəzəm hərəkəti nəticəsində Yer kürəsinin asanlıqla darmadağın oluna biləcəyi ehtimalını irəli sürür.

Günəşin mərkəzində yerləşən qara ləkələr barədə məlumat verəkən də o, bu təhlükəni xatırladır. Astro-nomiya elmi hələ o zaman bu qara ləkələri yeni-yeni öyrənməyə başlayırdı. O qara ləkələr ki, Yer in həcmindən dəfələrlə böyük idi. O, oradan gözlənilən potensial təhlükənin Yer in hərəkət mexanizmi üçün nə dərəcədə böyük zərbə vuracağını qeyd edib. Günəşin özündə istiliyin olmaması və ətrafında hərəkət edən cisimlərdə bu istiliyi əksətdirmə kimi fərziyyələrini də irəli sürür. "Nur mənbəyi" adlandırdığı Günəşi qalaktikanın şahı deyə səciyyələndirir və mərkəzdə dayanaraq hər bir cismi özünə çəkməsinə də elmi yöndən izah etməyə çalışır.

Burada səma cisimlərinin toqquşması nəticəsində yarana biləcək astronomik fəlakətlərlə bərabər, filosof həm də ilahi hökmlərin pozulması nəticəsində yarana biləcək ruhi, mənəvi çökmələrə işarə edib. Bu məqamları bir neçə detalla izah etməklə: əslində dünyanın dağılmasını göstərməklə yanaşı o, həm də İlahi nizamın pozulma sistemini əks etdirib. Çünki bu gün kainat mexanizmi kimi insan da mikrokainat kimi məhz ilahi hökmlərə tabedir. Amma təbii ki, elmi dəlillərlə əsaslandırılan fəza təhlükəsini də emosionallığın məhsulu olaraq göstərməyib. Burada dəqiq riyazi hesablamalar var və XX əsrdə Avropa alimlərinin bəzi nəzəriyyələri və səma cisimləri arasında baş verən toqquşmalar "Kainatın sirləri"nin nə dərəcədə elmi məxəz olduğunu əks edir. Nəticə tam etibarilə sonda İlahi hökmlərə söykənir. Bütün cisimlər tam olaraq mərkəzə doğru hərəkət edir və "əvvəl-axır qayıdış mənası" ayəsinə bənzədilməsi ehtimalı təsdiqlənir.

Elmin NURİ